

Två räddare

Den som någon gång har varit i Barnow har säkert också lärt känna den gamla fru Hanna, föreståndarens mor, och uppriktigt glatt sig över hennes finkänsliga, genomgoda natur, men för den som inte varit där går det knappt att beskriva hur rar och klok denna gumma var. ”Babele” (lilla farmor) kallade alla människor i den lilla staden henne, inte bara hennes egna barnbarn, och det på goda grunder, ty hon bistod alla med råd och dåd oförtröttligt genom hela sitt långa, välsignade liv, och också de som varken behövde hennes pengar eller goda råd sökte gärna upp henne för att fördriva en sysslös stund med en god historia. Hon var lika uppskattad och älskad som berätterska som hjälperska, och den som gick förbi den gamla synagogan, ”Judeborgen”, vid tretiden en sabbatseftermiddag under sommaren kunde med egna ögon se hur många det var som gärna lyssnade till henne och samtidigt med egna öron höra hur väl hon förtjänade det. Där satt gumman på den lilla trappan i skuggan, och runtomkring stod uppemot femtio män och kvinnor tätt församlade och tysta för att inte missa ett enda ord som kom ur denna mun. Vad hon berättade, det är snart avklarat: historier ur församlingens liv som hon själv hört eller bevittnat; hur hon berättade går knappt att beskriva. När jag ändå åtar mig att återberätta en av dessa historier så har jag bara en tröst inför vågspelet: det är den historia hon berättade oftast, och jag har själv hört den tillräckligt många gånger för att jag, i den mån det låter sig göra med högtyska ord, ska kunna återge den troget så som jag hörde den.

”Vem är stor”, började fru Hanna, ”och vem är liten? Vem är mäktig och vem är svag? Våra arma, kortsiktiga människoögon kan sällan avgöra det riktigt! För oss är den rike och starke mäktig och stor, den fattige och skröplige svag och liten. Men i verkligheten är det annorlunda, det är inte rikedom som avgör, inte kraften i armarna utan den starka viljan och det goda hjärtat. Och emellanåt, gott folk, emellanåt låter Gud oss tydligt erfara detta och vi i Barnow kan berätta något om det! Två gånger råkade vår församling i nöd och svårigheter, i betryck och dödsfara, och två gånger trädde räddare fram bland oss och avvärjde nöden och förvandlade jämmer-skriet till tacksägelse. Och vilka var dessa räddare? De starkaste och rikaste bland oss?! Hör vad jag har att berätta, just så som det inträffade.

När ni går över marknadstorget, så ser ni, mitt framför dominikanernas kloster, ett stort och kraftigt träblock sticka upp ur marken. Det är murket och förvittrat och man skulle ha tagit bort det för länge sedan om det inte hade varit ett minne från en rysligt svår tid. Ni vet inget om denna gamla tid – gläd er över den lyckan! Jag vill inte ta den ifrån er; det jag tänker berätta är en vacker gärning från denna motbudande tid. Den gärningen må ni glädja er över, ty det var ett hjältedåd, lika ljusst, lika stolt, lika stort som någonsin förr här i världen. En enkel judisk kvinna utförde det; de svåra tiderna härdade hennes vecka hjärta och gjorde henne till en hjältinga. Lea hette hon och hon var hustru till den rike och fromme Samuel – senare,

när landet hamnade under den kejsrerliga makten¹ och det bestämdes att våra familjer skulle ha tyska namn, kom släkten att heta Beermann. Men på den tid då denna historia utspelades hade vi ännu inte sådana namn. Det var för mer än hundra år sedan, och vi levde under den polska örnen.

Åh, det var en rasande rovfågel, denna enhövdade vita örn! Så länge hans fjäderdräkt ännu var oskadd och hans öga klart och hans klor fasta och vassa, så var han ett ädelt, stolt djur som högg kraftfullt omkring sig och ädelmodigt skyddade alla som flydde in under hans vingar. Också vi levde på så vis i ljus och frihet under tre långa århundraden. Men när örnen blev gammal och svag och de andra rovfågelnarna runtomkring ryckte av honom den ena fjädern efter den andra, då blev han feg, lömsk och dålig, och eftersom han inte vågade använda näbben mot dem som plågade honom så började han hugga mot de värnlösa judarna. Kungarnas makt blev till ett åtlöje och med den frihetsbrevet som de givit oss. Adelsmännen blev våra herrar och plågade oss och styrde och ställde över vårt liv och vår egendom som det behagade dem. Åh, det var ett utsägligt förtryck!

Vår lilla stad lydde redan på den tiden under den adliga släkten Bortynski, vilken senare fick grevetiteln av den gode kejsar Joseph. Det året hade just den unge Joseph Bortynski tagit över jordegendomen, en stillsam, from, ödmjuk människa; han hade uppfostrats i ett kloster. Hans natur skilde sig från de andra unga herrarnas, han avskydde vin, kortspel och kvinnor, han förvaltade själv godset och bad fyra timmar dag-

---

¹ I samband med Polens delningar under 1700-talets senare hälft tillföll Galizien det österrikiska kejsardömet. Ö.a.

ligen. Mot sina underlydande var han rättvis och barmhärtig. Vi däremot fick inte erfara mycket av det, mot oss var han hård och obarmhärtig. Och till och med när hans hjärta gjorde sig påmint, så visste hans uppfostrare att förhindra det; denne var nu hans slottskaplan och hade stort inflytande över honom. Hans namn kände vi inte till, han kallades alltid bara 'Svarte herrn'.

Vi judar duckade oss mycket ängsligt på den tiden, och till och med de onda bland oss aktade sig för varje orättfärdig handling. 'Ni har korsfäst min Gud', hade ju greven sagt till Samuel och vredgat tillfogat: 'Ve er, om jag upptäcker någon ogärning bland er, jag ska låta bränna ner ert näste, så som er Gud en gång gjorde med Sodom och Gomorra' – då kan ni tänka er hur vi kände oss.

Så kom våren 1773. Påsken stod för dörren, och ett rykte var i omlopp att kejsarinnan i Wien ville ta ifrån polackerna allt deras territorium och underordna det sina egna skrivare. Men än så länge såg man inget av detta.

I samma gamla hus, som än i dag står kvar vid marknadstorget, i Gula huset, bodde på den tiden föreståndaren Samuel och hans hustru Lea. De var båda mycket aktade i församlingen, mannen på grund av sin rikedom, klokhet och fromhet, och hans unga vackra hustru på grund av sin mildhet och välgörenhet. De hade drabbats av en svår sorg just vid påsktiden: deras enda barn, en liten gosse på ett och ett halvt år, hade plötsligt dött några dagar tidigare och föräldrarna kunde knappt komma över smärtan. Så kom det sig att de en söndag, sent på kvällen, satt bredvid varandra i stum sorg. Följande kväll skulle påskhögtiden

inledas, under hela dagen hade det städats och skurats i huset, och frun kände sig mycket trött. Ett plötsligt bultande på dörren fick dem att rycka till. Samuel gick bort till fönstret, öppnade det och tittade ut. Utanför dörren stod en gammal bondkvinna med ett bylte på ryggen, hon jämrade sig klagande, stönade och bad om att bli insläppt. Klagande berättade hon att hon var alltför svag för att återvända till sin by samma dag och bad därför om nattlogi. 'Detta är inget värdshus', svarade Samuel henne kort och slog igen fönstret. 'Den arma kvinnan', sade Lea, 'ska vi visa bort henne från vår tröskel?' – 'Det är en ond tid', svarade Samuel, 'jag kan inte fördrå några främlingar i mitt hus!' – 'Men hon är ju sjuk och svag', bad Lea, och eftersom kvinnan fortfarande stod kvar där ute och bönföll och stönade, gjorde han henne till viljes och lät henne komma in. Eftersom tjänarinnorna redan sov, förde Lea själv den sena gästen till en vindskammare, hon kom också med mat och dryck och avlägsnade sig med ett vänligt ord.

Nästa morgon, mycket tidigt, tog den främmande kvinnan farväl med tusen tack och välsignelser. Under hela dagen hade Lea mycket att förbereda inför helgen, och först sent på eftermiddagen fick hon tid att titta efter i det där vindsrummet, ty innan helgfirandet började ville husfrun se sig om i alla rummen för att upptäcka om det inte låg kvar syrat bröd någonsans. I kammaren var allt i sin ordning, men luften var fylld av en mycket vidrig lukt. Den försvann inte ens när Lea öppnade fönstret. Hon kunde inte upptäcka varifrån den avskyvärda lukten kom, hon letade i alla vrår och tittade till slut efter under sängen. Då stelnade blodet i henne, av skräck reste sig håret på hennes huvud. Under sängen låg det nakna, utmärklade

liket efter ett barn med breda sår på halsen och bröstet. Blixtnabbt genomskådade kvinnan nidingsdådet och kämpade med alla sina själskrafter för att inte svimma. Den främmande kvinnan hade haft med sig liket in i huset för att den gamla hemska sagan att judarna slaktade kristna barn till påskhögtiden än en gång skulle kunna göras trovärdig och obarmhärtigt vedergällas. Blixtnabbt insåg hon också de fruktansvärda följderna, hon mindes orden som greven uttalat till hennes man. Den stackars kvinnan bröt nästan ihop under tyngden av dessa hemska tankar. Ack hon, endast hon hade framkallat eländet, förföljelsen och döden över sitt hus, över hela församlingen, för det var ju hennes skuld att den där kvinnan hade släppts in. Och medan hon satt där i dödsångest trängde vilda rop och skrin och klagan upp till henne från gatan. Däremellan hördes skramlet från vapen. 'De kommer redan', viskade hon, och i det ögonblicket for en tanke igenom hennes huvud, så sällsam och fruktansvärd att den kanske aldrig tidigare uppstått i en kvinnas hjärna, och samtidigt så ädel och uppoffrande att endast en kvinna kunde komma på den. 'Jag bär skulden', ropade det i henne, 'jag måste sona den.' Hon reste på sig och pressade samman läpparna och övervann sin fasa. Sedan grep hon tag i barnliket, svepte ett linne om det och tog det i sitt knä.

Hon lyssnade... minuterna förflöt fruktansvärt långsamt. Sedan hörde hon hur den unge greven upprört talade med hennes make och den biträdande föreståndaren där ute, hur han sa: 'Kvinnan hörde dödsrosslingarna alldeles tydligt. Jag kommer inte att lämna sten på sten om jag

hittar liket.' Hon hörde hur männen sökte igenom alla rummen. När de närmade sig kammaren, reste hon på sig och gick fram till det öppna fönstret. Taket sluttade brant, där nere i djupet låg husets stenbelagda gård.

Dörren slets upp, greven steg in tillsammans med de båda föreståndarna, bakom honom hans drabanter. Med ett gällt skratt störtade Lea mot dem, visade liket för dem och kastade sedan ut det genom fönstret så att det krossades mot gårdens stenläggning... 'Jag är en mörderska', ropade hon åt greven, 'ja, ja! Tag mig, bind mig, döda mig! I natt dödade jag mitt eget barn, jag förnekar det inte!'

Männen stod orörliga. Så följde vilda rop, skrin och frågor. Samuel, den starke, kloke mannen tappade besinningen. De andra judarna genomskådade snabbt det verkliga förhållandet och understödde Lea i hennes nödlögn; endast därigenom såg de en räddning från en säker undergång. Lea höll fast vid sitt påstående. Greven gav henne en genomträngande blick, hon uthärdade den lugnt. 'Hör på kvinna', sade han, 'är det sant som du säger så ska du lida den mest fruktansvärda, plågsammaste död som en människa någonsin lidit. Men om andra har dödat barnet för att dricka dess blod under högtiden, så ska du och din man gå fria från straff, endast de andra ska sona för det. Det svär jag dig! Och nu – bestäm dig!' Lea tvekade inte ett ögonblick. 'Det var mitt barn!' svarade hon. Greven lät föra kvinnan ensam till fängelset. Han insåg väl hur osannolik hennes utsaga var. Men han trodde inte på någon själslig storhet hos vårt folk. 'Om det inte var sant', tänkte han, 'varför skulle då kvinnan få för sig att offra sig?'

Rannsakingen bringade inte sanningen i dagen. Alla judiska vittnen talade emot Lea. Den ene berättade hur hon hatat sitt barn, den andre hur hon hotat att döda det. Dödsångesten lade dessa lögner på deras tunga. Men det enda kristna vittnet var – 'Svarte herrns' hushållerska. Utklädd till bondkvinna hade hon den där kvällen kommit till huset för att bringa församlingen i fördärvet. På natten hade hon hört barnet rossla, berättade hon. Endast det kunde hon föra fram utan att förråda sig, och det passade in i Leas berättelse. 'Svarte herrn' själv verkade över huvud taget inte bry sig om rannsakingen. Han fruktade förmodligen att hans nidingsdåd av en tillfällighet skulle avslöjas.

Grevens domare avkunnade domen. Lea skulle rådbräkas på torget, därefter halshuggas. Det där träblocket sattes dit för detta ändamål.

Men Lea dog inte på avrättningsplatsen, hon dog som en mycket gammal kvinna, omgiven av barn och barnbarn, fyrtio år senare fridfullt i sitt hem. Den kejsarliga militärregeringen hade kommit till trakten under sommaren det där året, en åklagare vid militärdomstolen övertog alla mål som inbegrep kroppsstraff; den förtvivlade Samuel avslöjade sanningen för honom och han släppte Lea fri.

Träblocket finns kvar än i dag. Det minner om mörka tider, men också om en ljus, hjältemodig handling. Och en kvinna var det som utförde den, en svag kvinna räddade församlingen...

Och sjuttio år senare, gott folk, sjuttio år senare befann vi oss i samma trångmål och dödsångest, och vem räddade oss den gången?! Inte en kvinna men väl en liten, darrig man, vars namn jag bara behöver nämna för att få er att skratta. Det var Klein Mendele... se där hur ni småler förnöjt! Ja – så är han också en lustig liten man. Ty för det första så är han full av lustiga tokerier och har också förmågan att berätta dem på ett ypperligt sätt, och sedan är han själv så komisk, den gråhåriga mannen med ett barns gestalt och väsen. Han går inte genom gatorna, han hoppar fram; han talar inte när han har något att säga utan sjunger fram det, och händerna verkar han bara ha till att trumma på bordet eller slå takten med. Men vad gör det?! – Hellre en lustig människa än en som hänger med huvudet. Mendele Abendstern är en duktig och stor sångare, och vi kan vara stolta över att han är vår försångare. Visserligen trallar han sig ibland igenom en gripande bön som om det var en vals, och hoppar från det ena benet till det andra framför toran som om han var en dansare på teatern. Men det stör inte vår andakt, vi är vana vid Klein Mendele sedan fyrtio år tillbaka, och om någon med rätta förargar sig över honom så får han inte vara långsint. Ty han måste betänka att Klein Mendele också kan vara allvarlig och hur han en gång som fattig 'chassen'² genom sin sång gjorde staden en större tjänst än alla dess visa och rika genom sina råd och pengar. Jag ska berätta för er hur detta gick till.

Ni vet att numera är juden lika mycket människa som alla andra. Och om en adelsman eller bonde nu slår eller plågar en jude, så behöver denne bara gå in i huset där den stora örnen

---

² Även *chazzan/hazzan*. Jiddisch: försångare i synagoga. Ö.a.

hänger över dörren så skipar den kejsrerlige distriktsdomaren, vår herr Negrusz, rättvisa. Men före det stora året, då kejsaren gjorde alla människor lika, då var det inte så, då skipade godsherren rättvisa genom sitt ombud, men denna rättvisa var för det mesta en stor orätt. Ack, mina barn, det var en mycket svår tid! Godsherren ägde jorden, godsherren ägde människorna, godsherren ägde märgen i knogarerna, till och med luften och vattnet ägde godsherren. Vår herre, greven Bortynski, bodde ständigt i Paris och brydde sig inte alls om sin egendom. Hans ombud hade alla fullmakter, och därför måste vi alltid be att denne skulle vara en bra människa, ty endast då kunde vi leva i lugn och ro. Först hörsammade Gud vår bön, ett bättre ombud än den tjocke herr Stephan Grudza kunde vi judar inte önska oss. Visserligen var han berusad från morgon till kväll men när han var berusad var han lustig, och när han var lustig så tyckte han inte om att göra andra människor ledsna. Men en gång var han vid middagsbordet särskilt lustig och efter måltiden drabbades han av ett slaganfall. När han begravdes rådde djup sorg i vår församling. Ty för det första var denne herr Grudza verkligen en god människa och sedan – kunde man veta hur hans efterträdare skulle bli?!

Denna sorg var också mycket berättigad. Det nya ombudet hette Friedrich Wollmann och var tysk. Annars är tyskarna mildare mot oss än polackerna, men han var ett undantag. Han var en lång, mager man med svart hår och mörka, blixtrande ögon. Hans ansikte var dystert och sorgset – ständigt, ständigt – han log aldrig. Utmärkt förstod han sig på skötseln av godset och människorna, likt

ingen annan fick han mördarna och skojarna att erkänna, och vad gäller skatterna var det säkert ingen som lurade honom på en enda *heller*³. Men oss judar hatade han fruktansvärt och varje dag åsamkade han oss ett svårt lidande. Våra skatter tredubblade han, våra söner skickade han till det militära, våra högtider störde han, och hade vi en rättstvist med de kristna så var vårt ord ingenting värt och den kristnes allt. Förvisso höll han även bönderna strängt, obarmhärtigt strängt, och så långt man kunde minnas tillbaka i tiden hade inte något ombud i Barnow genomdrivit skyldigheten att utföra dagsverke så som han, men där var ändå ett visst mått av rättvisa. Men så snart det handlade om judar upphörde allt förstånd och all rätt.

Och varför förföljde han oss så? Man visste det inte men man anade det. Man berättade för varandra att han tidigare hetat Froim Wollmann och att han var en döpt jude från Posen⁴. Av kärlek till en kristen flicka hade han bytt tro, men judarna i hans hemtrakt hade, av ilska och upprördhet, förföljt och förtalat honom så till den grad att föräldrarna inte lät honom få flickan. Vem som spred nyheten bland oss vet jag inte, men när man såg hans ansikte så föreföll det inte otroligt, och i synnerhet inte när man såg hans uppträdande mot oss. Så genomlevde vi ledsamma dagar, och Wollmann plågade oss oavsett om vi hade gjort något fel eller inte. Men om en verklig grund förelåg så fanns det inget sätt att slippa ur hans grepp. Så var det på hösten före det stora året.

Att vara soldat hos oss är inte något angenämt, men i Ryssland är det rentav värre än döden, och om ett judiskt barn där

beordras till militären så är det förlorat inför Gud, inför sina föräldrar och inför sig självt. Kan man då förundra sig över om judarna i Ryssland gör allt för att köpa ut sina barn, eller om en yngling, som drabbas av olyckan, försöker fly?! Många sådana fall förekommer; vissa flyktingar fångas in, och för dem vore det bättre om de aldrig hade fötts; vissa lyckas emellertid, de undkommer över gränsen, till Moldavien eller till oss. Ett sådant fall inträffade också på den tiden; en judisk soldat – han var från Berdiczow – kom över gränsen vid Hussiathyn och fördes därifrån till Barnow. Församlingen gjorde vad den kunde för honom, och en rik, barmhärtig man, Chaim Grünstein, Moses Freudenthals svärfar, anställde honom som stalldräng.

Den ryska regeringen sökte naturligtvis efter rymmar, och alla våra myndigheter fick order att söka efter honom. Också vårt ombud fick en sådan skrivelse. Genast lät han kalla församlingsföreståndarna till sig och frågade ut dem. De blev mycket förskräckta men sedan tog de sig samman och förnekade att de kände till främlingen. Det var dagen före 'försoningsdagen'; hur skulle de ha kunnat träda inför Gud på kvällen om de hade förrätt den fattigaste?! Därför förblev de ståndaktiga, även om ombudet hotade och var rasande. När han såg att de antingen inte kunde säga något eller inte ville säga något, lät han dem gå och sade bara hotfullt: 'Ve er om pojken ändå befinner sig i Barnow! Ni känner mig ännu inte, men då – vid Gud, då ska ni lära känna mig!'

³ Den österrikiska motsvarigheten till *öre*. Ö.a.

⁴ Det tyska namnet på den numera polska staden Poznań. Ö.a.

Männen gick, och det går knappt att beskriva vilken sorg, rädsla och bedrövelse som denna nyhet framkallade i staden. Pojken som det handlade om var en duktig och flitig människa; man fick inte överge honom i hans nöd. Om han stannade i Barnow så var det mycket farligt, ty förr eller senare skulle Wollmann hitta honom; för den människan gick det inte att dölja något. Men om man skickade iväg honom, utan pass, utan alla handlingar, så skulle de säkert fånga in honom några mil längre bort. Man rådgjorde länge fram och tillbaka, till slut fick Chaim Grünstein en idé. Han hade en släkting som var godsarrendator i Marmaros⁵, i Ungern. Dit skulle pojken resa redan på natten efter försoningsdagen och bara använda nätterna som restid. Så kunde han säkrast undkomma sina förtryckare. Alla samtyckte och med lättat hjärta intog de den stora måltiden som skulle ge styrka inför försoningsdagens fasta. Sedan sänkte sig skymningen, i bönhuset tändes de många, många vaxljusen och hela församlingen skyndade dit, med ängsligt och förkrossat hjärta, fulla av ödmjukhet och ånger. Ty detta är ju de svåra timmarna då vi bönfaller allas vår domare att han ska vara oss nådig och förlåta oss vår skuld. I vit skrud gick kvinnorna, i vit svepning männen. Också Chaim Grünstein och hans hus gick dit för att böja sig inför Gud, däribland också den fattige pojken som darrade av rädsla i alla sina lemmar.

När alla var församlade och gudstjänsten skulle börja och Klein Mendele satte handflatan mot strupen för att frambringa de första tonerna av *Kol-Nidra* på ett riktigt rörande och dar-

---

⁵ Det ungerska namnet på det numera i Rumänien belägna landskapet Maramureş. Ö.a.

rande sätt, uppstod liv och rörelse vid dörren, grevliga drabanter ockuperade utgången och med långsamma steg vandrade herr Wollmann fram längs bänkraderna tills han stod vid arken, alldeles bredvid Klein Mendele. Denne vek darrande åt sidan, men församlingsföreståndarna trädde ödmjukt fram. 'Jag vet att pojken finns bland er', sade Wollmann. 'Vill ni överlämna honom nu?' Männen teg. 'Nåväl', fortsatte ombudet, 'då ska jag låta gripa honom när ni lämnar bönhuset. Och inte bara han, ni alla kommer att minnas kvällen, det försäkrar jag er. Låt er nu inte hindras, fortsatt bara att be. Jag har tid, jag ska lyssna.' Det blev dödstyst; endast uppifrån, från kvinnornas avdelning, hördes en kvinnas gälla ångestskri. Alla var som förlamade av skräck. Men sedan tog de sig samman och höjde blicken mot Gud. Stumma återvände de till sina sittplatser.

Klein Mendele darrade i alla lemmar. Men sedan rätade han på sig och började sjunga *Kol-Nidra*, den där urgamla, enkla visan som den som en gång hört den aldrig kan glömma. Till en början lät hans röst darrande och osäker men sedan blev den allt mäktigare; klar och fyllig och hjärtegripande ljud den genom rummet och över bedjarna och upp till Gud. Så som han sjöng den kvällen har Klein Mendele aldrig mer sjungit. En sällsam inspiration hade kommit över människan. När han sjöng var han inte längre en trallande liten man utan en mäktig präst som för sitt folk upphöjer sin röst till Gud. Han tänkte på den härlighet som varit en gång och sedan på de många århundradena av vanära och förföljelse, och genom hans röst gick det att

höra hur vi utan uppehåll jagats över jorden, de fattigaste bland fattiga, de olyckligaste bland olyckliga. Och hur förföljelsen ännu inte tagit slut, och hur ständigt nya förtryckare lyfter sin hand mot oss och hur ständigt nya svärd gräver i vårt kött. Allt vårt lidande kunde höras i hans röst, vårt utsägliga lidande, våra otaliga tårar. Men också något annat hördes där, vår stolthet, vår tillförsikt, vår tillit till Gud. Åh, det går inte att beskriva hur Klein Mendele sjöng i den där svåra stunden – gråta, gråta, gråta måste var och en, och ändå måste han återigen stolt lyfta sitt huvud...

Kvinnorna grät högljutt när han hade slutat; männen snyftade; men Klein Mendele gömde sitt ansikte i händerna och bröt ihop.

Under sången hade Wollmann hållit ansiktet vänt mot arken, men sedan vände han sig om. Han var fruktansvärt blek, hans knän darrade, den starke mannen kunde knappt hålla sig upprätt. I hans ögon blänkte det som av tårar. Med stapplande steg och böjt huvud gick han förbi Mendele och genom bänkraderna mot utgången. Där gav han drabanterna ett tecken att följa med... Vad som hade kommit över honom anade man väl, men man uttalade det inte.

Dagen efter högtiden lät han kalla Chaim Grünstein till sig och gav honom ett pass som inte var ifyllt och sade därvid inget mer än: 'Ni kan kanske behöva det.' Från den stunden var han mild mot oss. Men det varade inte länge. På våren under 'det stora året' slogs han ihjäl av bönderna som han en gång i tiden plågat svårt...

Ja, gott folk, det är historien om våra räddare. Och tänk nu än en gång igenom vem som är stor och vem som är liten, vem som är svag och vem som är mäktig!"